
ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ

Πρώιμα ποιήματα και πεζά

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ - ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΚΕΔΡΟΣ

Γιάννης Ρίτσος: *Πρώιμα ποιήματα και πεζά*

ISBN 978-960-04-4964-8

Υπεύθυνη Τμήματος Έπιμέλειας-Διόρθωσης: Μαρία Σπανάκη
Έπιμέλεια-Διόρθωση: Βασιλική Άντωνάκη
Ήλεκτρονική σελιδοποίηση-διόρθωση: Νικολέττα Δουλάμη

© Έρη Ρίτσου, 2018

Γιώργος Άνδρειωμένος, 2018

© Έκδόσεις Κέδρος, Α.Ε., 2018

Κέδρος Έκδοτική Α.Ε.

Γ. Γενναδίου 3

Άθήνα 106 78

τηλ. 210 38 09 712-14 • φάξ 210 33 02 655

www.kedros.gr • www.facebook.com / kedros.gr

e-mail: books@kedros.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Γιάννης Ρίτσος (1909-1990) υπήρξε ένας από τους πολυγραφότερους και διασημότερους δημιουργούς των σύγχρονων ελληνικών γραμμάτων. Μολοντί έχουν δημοσιευτεί πολυάριθμες εργασίες για τη ζωή και τὸ ἔργο του, δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἡ πρῶμη περίοδος τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας του, ἐντὸς τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 καὶ στὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐπομένης, ὥστε νὰ διαφανεῖ μὲ εὐκρίνεια ἡ διαμόρφωση τῆς ποιητικῆς του ἰδιοσυγκρασίας κατὰ τὰ μαθητικά καὶ νεανικά του χρόνια, ἥτοι πρὶν ἀποφασίσει νὰ ἐκδώσει τὴν πρώτη του ποιητικὴ συλλογὴ *Τρακτέρ*, στὰ 1934.

Στόχος, ἐπομένως, τῆς παρούσας ἐργασίας –ποὺ σὲ μιὰν πρόδρομη μορφή της ἀνακοινώθηκε στὸ συνέδριο ποὺ ὀργάνωσε τὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητῆ κ. Πίτερ Μάκριτζ (Καλαμάτα, 18-19 Μαΐου 2017)– εἶναι νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ συζητήσῃ τὰ πρῶτα δημοσιευμένα (καὶ μόλις δύο ἀδημοσίευτα) δείγματα γραφῆς τοῦ Ρίτσου, συνδέοντάς τα, παράλληλα, μὲ τὶς ποικίλες περιπέτειες τοῦ βίου του καὶ ἐντάσσοντάς τα στὴ σύγχρονή τους πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ συγκυρία. Δὲν θὰ γίνῃ ἀναφορὰ ἐδῶ στὶς χειρόγραφες συλλογές του *Καημοὶ τῆς γειτονιάς* καὶ *Σκόλες καὶ μεροκάματα*, ποὺ ἀπόκεινται στὸ ἀρχεῖο του σὲ αὐτόγραφα – πιθανότατα ὅλα ξαναγραμμένα ἀπὸ μνήμης σὲ μεταγενέστερες περιόδους, ὅπως μαρτυροῦν ὁ γραφικὸς τους χαρακτήρας καὶ ἡ συναφῆς ὕλη γραφῆς. Ἀκόμη, πέρα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν οἰκείων ποιητικῶν καὶ πεζῶν κειμένων τοῦ Ρίτσου ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ, θὰ ἐξεταστεῖ ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸν κριτικογραφία τῆς περιόδου 1924-1934, ὥστε νὰ διαφανοῦν οἱ πρῶτες διὰ τοῦ Τύπου ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὰ νεανικά γραπτά του.

Τὰ καθέκαστα τῆς νεανικῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ θὰ καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ ἀναλυθοῦν διεξοδικὰ καὶ σὲ βάθος, μὲ βάση τὶς ἐντοπισμένες καὶ ἔγκυρες (κατὰ τὸ δυνατόν) πηγές, μιᾶς καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐδῶ μελετώμενων κειμένων του εἶναι κατάστικτα ἀπὸ αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορές – ὅπως, ἄλλωστε, συμβαίνει καὶ μὲ τὸ μεταγενέστερο ἔργο του. Παράλληλα, τὰ πρῶιμα δημοσιεύματά του καὶ οἱ ἀνταποκρίσεις

τῆς κριτικῆς σὲ αὐτά, κατὰ τὴν περίοδο 1924-1934, θὰ ἐπανεκδοθοῦν μὲ βάση τὴ μορφή ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκαν, διατηρώντας ὅλες τὶς ἰδιορρυθμίες στὴν ὀρθογραφία καὶ στὴ στίξη τους, πλὴν τῶν ἐμφανῶν τυπογραφικῶν ἀβλεπτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποκαθίστανται, καὶ ὀρισμένων διπλοτυπιῶν, ἰδίως στὴν Ὑποτακτικὴ, οἱ ὁποῖες ἐνοποιοῦνται σύμφωνα μὲ τὸν ἐπικρατέστερο τύπο. Πρὸς διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, μαζί μὲ κάθε κείμενο θὰ δίδεται τὸ ἔντυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήθηκε, ἐνῶ σὲ ὑπόμνημα θὰ παρατίθενται οἱ κυριότερες διορθώσεις ποὺ ἔχουν σημειωθεῖ σὲ σχετικὰ φωτοαντίγραφα ποὺ ἀπόκεινται στὸ Ἄρχειο Ρίτσου ἢ ἔχει ἐπιφέρει ὁ ὑπογραφόμενος, καθὼς καὶ ἐπιγραμματικὰ δεδομένα γιὰ φράσεις ἢ πρόσωπα ποὺ μνημονεύονται στὰ συγκεκριμένα γραπτὰ τοῦ δημιουργοῦ.

Ὅφείλονται θερμὲς εὐχαριστίες σὲ ἀρκετοὺς φίλους καὶ συνεργάτες ποὺ βοήθησαν καίρια καὶ ἀποτελεσματικὰ στὴ συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: πρῶτ' ἀπ' ὅλα, στὴν κόρη τοῦ δημιουργοῦ, κ. Ἔρη Ρίτσου, γιὰ τὴν ἠθικὴ συμπαράσταση ποὺ προσέφερε στὸν γράφοντα ἤδη ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ἰδέας γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς παρούσας ἐργασίας· ἔπειτα, στὴ βιογράφου τοῦ ποιητῆ, κ. Ἀγγελικὴ Κώττη, γιὰ τὸν ἐνθουσιασμό μὲ τὸν ὁποῖο συνέδραμε τὸν συγγραφέα σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς ἔρευνας του· ἀκολούθως, στὴ συνάδελφο κ. Ἑλλή Φιλοκύπρου, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει μιὰν πρώτη ἐκδοχὴ τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης καὶ νὰ προβεῖ σὲ κάποιες βιβλιογραφικὲς ἐπισημάνσεις· ἐν συνεχείᾳ, στὸν ἰατρὸ καὶ συλλέκτη κ. Κώστα Δρογκάρη γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις του καὶ τὴν εὐγενικὴ παροχὴ ἐρευνητικοῦ ὕλικου· ἐπιπλέον, στὴν κ. Μαρίνα Γρηγοροπούλου, δ.Φ., γιὰ τὴ βοήθειά της στὴ διαλεύκανση δυσέυρετων πηγῶν· ἀκόμη, στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ, τῆς Μπενακείου Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, καὶ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ὅπου ἀπόκειται τὸ Ἄρχειο Ρίτσου, γιὰ τὴν πρόθυμη συμβολή τους στὸν ἐντοπισμὸ πρωτογενοῦς καὶ δευτερεύουσας βιβλιογραφίας· ἐπιπροσθέτως, στὸν συγγραφέα κ. Ἄρη Σφακιανᾶκη καὶ στὸν κ. Φώτη Μπαρκλέση γιὰ τὴ συνδρομὴ τους στὴ φωτογράφιση βιβλίων σχετικῶν μὲ τὸν Ρίτσο· τέλος, στὴν κ. Βασιλικὴ Ἀντωνᾶκη, ἣ ὁποῖα ἀνέλαβε τὴ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν, στὴν κ. Μαρία Σπανᾶκη, γνωστὴ

ἐπιμελήτρια βιβλίων, καὶ στὴν κ. Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, ἀφοσιωμένη μελετήτρια τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὶς οὐσιώδεις ἐπισημάνσεις τους, καθὼς καὶ στὸν ἐκδότη κ. Βαγγέλη Παπαθανασόπουλο γιὰ τὴν ἀποδοχὴ του νὰ περιλάβει στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ «Κέδρου» τὴν ἐργασία αὐτή.

Γιῶργος Ἀνδρειωμένος
Ἰανουάριος-Φθινόπωρο 2017

Τὸ πλαίσιο

Ἔχοντας ὑπόψιν ὅτι στὸ πρῶμο αὐτὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Ρίτσου ἀντανακλῶνται, σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ, οἱ προσωπικὲς καὶ οἰκογενειακὲς του περιπέτειες, καλὸ θὰ ἦταν νὰ διαγραφοῦν τὰ καθέκαστα τοῦ βίου του σὲ συνάρτηση μὲ τὴ γενικότερη ἱστορικὴ καὶ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς περιόδου¹. Τοῦτο δὲ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση ἔγκρι-

¹ Πολύτιμα στοιχεῖα ἀντλεῖ κανεὶς, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὶς συμβολές: Νίκος Ι. Ροζάκος, *Στοχασμοὶ γιὰ τὴ Ποίηση Γιάννη Ρίτσου*, Ἀθήνα 1976· Ζεράρ Πιερά, *Γιάννης Ρίτσος, Ἡ μακριὰ πορεία ἐνὸς ποιητῆ*, Ἐπιμέλεια: Αἰκ. Μακρυνικόλα, [Ἀθήνα:] Κέδρος 1978 [Μελέτες γιὰ τὸν Γιάννη Ρίτσο, 1]· Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, Καταγραφή τῆς ἀφήγησης καὶ ἐπιμέλεια Μιχάλης Δημητρίου, [Ἀθήνα:] Κέδρος 1981 (βιβλίο θεμελιακὸ γιὰ τὸ θέμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀλιευτοῦν σημαντικὲς μαρτυρίες καὶ στὴν ἀνὰ χεῖρας ἐργασία) [ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν παιδικὴ τῆς ἡλικίας μὲ τὸν ἀδελφὸ τῆς δημοσίευσε ἡ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, μεταξὺ ἄλλων, στὰ σχετικὰ ὀλιγοσέλιδα βιβλία τῆς: *Ἐρῆ κληρονομιά (Παραμῦθι μὲ ὄνομα)*, Ἀθήνα: Γκοβόστης 1974 (σ. 32) καὶ *Συν-ποταμοφόροι (Βίοι παράλληλοι καὶ συνακόλουθοι)*, Ἀθήνα 1977 (σ. 48)· κατοπινότερη ἀλληλογραφία μὲ τὸν ἀδελφὸ τῆς στὸ βιβλίο: Δέσποινα Γλέζου (ἐπιμ.), *Γιάννης Ρίτσος, Γλυκεῖά μου Λούλα*, Ἀθήνα: Νέα Σύνορα 1997]· Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, *Εργογραφία Γιάννη Ρίτσου – Γ. Π. Σαββίδης, Χρονολόγιο ἐργογραφίας Γιάννη Ρίτσου*, [Ἀθήνα:] Κέδρος [1982] [ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Γιάννη Ρίτσο*, [Ἀθήνα:] Κέδρος [1981], σ. 703-794]· Γιώργος Βελουδῆς, *Γιάννης Ρίτσος – Προβλήματα μελέτης τοῦ ἔργου του*, [Ἀθήνα:] Κέδρος [1983] [Μελέτες γιὰ τὸν Γιάννη Ρίτσο, 5]· Στέφανος Διαλησμάς, *Εἰσαγωγή στὴν ποίηση τοῦ Γιάννη Ρίτσου*, Ἀθήνα: Ἐπικαιρότητα ²1984· Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, Ἀθήνα: Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας [Ἰδρυτής: Σχολὴ Μωραΐτη] 1993 (ἄλλη θεμελιώδης ἐργασία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀντληθοῦν σημαντικὰ δεδομένα στὴν παρούσα ἐργασία)· Ἀγγελικὴ Κώττη, *Γιάννης Ρίτσος. Ἕνα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Ἀθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα 1996 (νέα ἀναθεωρημένη ἔκδοση σὲ ἐπιμέλεια Ἑλένης Κεχαγιόγλου, ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδοτικὸ οἶκο στὰ 2009 – ἡ συστηματικότερη ἴσαμε σήμερα βιογράφηση τοῦ ποιητῆ)· Ρούλα Κακλαμανάκη, *Γιάννης Ρίτσος: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, [Ἀθήνα:] Ἐκδόσεις Πατάκη [1999]· Γιώργος καὶ Ἡρῶ Σγουράκη, *Γιάννης Ρίτσος: Αὐτοβιογραφία. Κινηματογραφικὴ αὐτοβιογραφία. Ντοκουμέντα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του – Yannis Ritsos, Autobiography, Documents on his life and work*, Ἀθήνα: «Ἀρχεῖο Κρήτης» 2008 [συνοδεύεται ἀπὸ DVD μὲ τὴν ἔνδειξη: Συλλεκτικὴ κινηματογραφικὴ ἔκδοση ντοκουμέντων] (μὲ σημαντικὲς μαρτυρίες τοῦ ἴδιου τοῦ δημιουργοῦ)· *Γιάννης Ρίτσος 2009. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*. Κείμενα - φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Χρύσα Προκοπάκη, Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, Γιώργος Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Κέντρο Βιβλίου - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Τουρισμοῦ 2009· *Εὐαγγελία Μπέτα-Δρογκάρη, Κώστας Δρογκάρης, «Τὰ μαθητικὰ χρόνια τοῦ Γιάννη Ρίτσου στὸ Γύθειο», Μάνη. Χθές, Σήμερα, Αὔριο*, τχ. 40, 2009, σ. 34-39 (βασισιμένο,

του μελετητή του πώς «οί μνήμες του ώριμου Ρίτσου απ' την παιδική και νεανική του ηλικία είναι τόσο πυκνές και τόσο επίμονες, ώστε ή γνώση τους μπορεί να κάνει δυνατή μιὰ πολὺ πιὸ συγκεκριμένη κ' "ὕλική" ἔρμηνεία ὀρισμένων θεμάτων, εἰκόνων ἢ συμβόλων, ποὺ ἀπαντῶνται στὸ ἔργο του – ἔστω και σ' ἓνα καταρχὴν πρῶτο ἀναγνωστικὸ ἐπίπεδο· [...]. Τὸ αὐτοβιογραφικὸ-οἰκογενειακὸ ὑπόστρωμα ποὺ διασχίζει σὰν ὑπόγειο ρεῦμα ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Ρίτσου, ἔχει κοινὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἓνα ἀπ' τὰ τρία συνειδησιακὰ ἐπίπεδα ποὺ στοιχειοθετοῦν τὸ νόημα τῶν μεγάλων συνθέσεων τῆς ὠριμότητάς του ἀπ' τὸν κύκλο τῆς *Τέταρτης διάστασης*»². Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο ἐρευνητὴ, «ἡ ἀποθησαύριση καὶ τῆς παραμικρότερης βιογραφικῆς καὶ χρονολογικῆς λεπτομέρειας μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ ἀποφασιστικὴ γιὰ μιὰ πιὸ ἔγκυρη ἐρμηνευτικὴ πρόσβαση ὄχι μόνο στὶς ἀτομικὰ ψυχολογικὲς καὶ τὶς ἱστορικὰ κοινωνιολογικὲς πηγὲς τοῦ προσώπου του, ἀλλὰ καὶ στὶς ἰδιαίτερες στιγμὲς τοῦ ἔργου του, καὶ συνακόλουθα στὴ συνθετικότερη θεώρησή του»³. Μὲ ἄλλα λόγια, στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος θὰ γίνῃ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὰ προσωπικά, οἰκογενειακὰ καὶ κοινωνικὰ δεδομένα τοῦ πρῶτου Ρίτσου, ἤτοι ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς του καταβολὲς καὶ τὴ γέννησή του ἕως τὰ εἴκοσι πέντε του χρόνια, ποὺ ἀποφασίζει νὰ ἐκδώσῃ τὴν πρώτη του ποιητικὴ συλλογὴ (1909-1934).

ἐν πολλοῖς, σὲ συναφὴ ὁμιλία τους στὸ νησάκι Κρανάη, στὶς 13.08.2009, σὲ ἐκδήλωση γιὰ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Γιάννη Ρίτσου, τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ θέσουν ὑπόφιν τοῦ ὑπογραφομένου, μαζί μὲ τὶς ἀδημοσίευτες ὁμιλίες τους: «Γιάννης Ρίτσος: τὰ μικρὰ χρόνια», ἐκφωνημένη στὴ Δ' ἐτήσια διημερίδα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κάστρου στὴ Μονεμβασιά, μὲ θέμα: «Ἡ Μονεμβασιά ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἕως τὴ σύγχρονη ἐποχὴ», 14-15 Μαΐου 2016, καὶ «Οἰκογένεια Βουζουναρά: οἱ "ἐκ μητρὸς" ρίζες τοῦ Γιάννη Ρίτσου στὸ Γύθειο», παρουσιασμένη στὴν ἀντίστοιχη Ε' διημερίδα, στὸν ἴδιο ναὸ, μὲ θέμα: «Ἡ πολιτισμικὴ διαδρομὴ τῆς Μονεμβασιάς», 20-21 Μαΐου 2017)· Ἰωάννης Ταϊφάκος, *Οἱ νεκροὶ πιά δὲ μᾶς πονοῦν. Μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ποίηση τοῦ Γιάννη Ρίτσου*, Ἀθήνα: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κύπρου - Ἐκδόσεις Gutenberg 2011· Ἀγγελικὴ Κώττη, «Γιάννης Ρίτσος: ποιητὴς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων – Νεανικὰ του κομμάτια ποὺ δὲν περιλαμβάνονται σὲ καμιά συλλογὴ», ἀναρτημένο στὶς 20.03.2014, σὲ δακτυλόγραφη μορφή, στὸν διαδικτυακὸ τόπο: <https://entexnos.wordpress.com/2014/03/20/%CE%B3%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%...> καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ: <http://yannisritsos.gr/?p=1049> (ἐπίσκεψη: 16.05.2017) – βλ. καί: <https://www.academia.edu/6994352/%CE%93%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%...> (ἐπίσκεψη: 01.08.2017).

² Γιώργος Βελουδῆς, *Γιάννης Ρίτσος*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 33.

³ Στὸ ἴδιο, σ. 30.

Παράλληλα, θα συγκεντρωθούν και θα εκδοθούν για πρώτη φορά σε τόμο το σύνολο των έντοπισμένων νεανικών του δημοσιευμάτων⁴, τα όποια, όχι μόνο διευρύνουν χρονολογικά την έως σήμερα γνωστή ποιητική του δημιουργία κατά μια δεκαετία, αλλά και αποκαλύπτουν «τις εν σπέρματι απώτερες ψυχολογικές και καλλιτεχνικές του καταβολές»⁵, καταδεικνύοντας ότι ο ποιητής, από πολὺ ἔνωρίς –σε συνάρτηση μὲ τὰ τραγικά συμβάντα τοῦ βίου του, τις αἰσθητικές του ἀνησυχίες και τὴν εὐαίσθησία του–, εἶχε διαγράψει κάποιες βασικές συνιστώσες τῶν ποιημάτων του και εἶχε προσδιορίσει θέματα και μοτίβα ποὺ διατρέχουν τὸ ἔργο του διαχρονικά.

Ταυτόχρονα, θα συζητηθεῖ ἡ πρόσληψη τοῦ νεαροῦ ποιητῆ Ρίτσου ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν ἐντύπων στὰ ὅποια ἔστειλε κείμενα πρὸς δημοσίευση. Αὐτὲς οἱ –κατὰ μείζονα λόγο– θετικές, ὅπως και οἱ ὅποιες ἐπιφυλακτικές, ἀνταποκρίσεις τῶν ὑπευθύνων τῶν συγκεκριμένων περιοδικῶν και ἐφημερίδων ἀπέναντι στὰ νεανικά γραπτὰ τοῦ δημιουργοῦ⁶, οἱ ὅποιες λειτούργησαν μᾶλλον εὐεργετικά γιὰ τὸν ἴδιο ἀφοῦ τοῦ

⁴ Μὲ βάση τὴ λαμπρὴ ἐργασία τῆς Αἰκατερίνης Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, ὅ.π. (σημ. 1), σσ. 247-253. Μιὰ πρώτη ἀπόπειρα συγκέντρωσης και σχολιασμοῦ μέρους αὐτῶν εἶχε γίνει στὰ: Γ. Βαλέτας, «Οἱ ποιητικὲς ἀπαρχὲς τοῦ Ρίτσου», *Αἰολικά Γράμματα*, τ. ΣΤ', τχ. 32-33, Μάρτις-Ἰούνιος 1976 [Ἀφιέρωμα στὸν Γιάννη Ρίτσο], σσ. 244-257 και Θεοδόσης Πυλαρινός, «Ὁ Γιάννης Ρίτσος συνεργάτης στὸ *Περιοδικὸν τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*», *Νέα Ἐποχή*, τχ. 306, Φθινόπωρο 2010, σσ. 5-17 (προκειμένου γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Ρίτσου στὸ φιλολογικὸ παράρτημα τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τυπωμένα ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1927 ἕως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1928)· Μαρία Ἀστηθᾶ-Βρυζίδη, *Οἱ διορθώσεις τοῦ Γιάννη Ρίτσου στὶς συλλογὲς τῆς δεκαετίας 1934-1943*, διδακτορικὴ διατριβή, [Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ - Φιλοσοφικὴ Σχολή - Τμῆμα Φιλολογίας] 1988, σσ. 346-384 (προκειμένου γιὰ τὰ πεζὰ τοῦ δημιουργοῦ στὴ στήλη: «Ἀπ' τὸ ἡμερολόγιον ἑνὸς φθισικοῦ», δημοσιευμένα στὴν ἐφημ. τῶν Χανίων *Παρατηρητῆς*, τοὺς πρώτους ἑννέα μῆνες τοῦ 1931). Γενικότερα, βλ. Ἀγγελικὴ Κώττη, «Γιάννης Ρίτσος: ποιητὴς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων...», ὅ.π. (σημ. 1).

⁵ Γιώργος Βελουδῆς, *Γιάννης Ρίτσος*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 18.

⁶ Βλ. σχετικὰ, Γ. Βαλέτας, «Οἱ ποιητικὲς ἀπαρχὲς τοῦ Ρίτσου», ὅ.π. (σημ. 4)· Θεοδόσης Πυλαρινός, «Ὁ Γιάννης Ρίτσος συνεργάτης στὸ *Περιοδικὸν τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*», ὅ.π. (σημ. 4)· τοῦ ἰδίου, «Οἱ πρώτες κριτικὲς στὰ ἀγνωστα νεανικά ποιήματα τοῦ Γιάννη Ρίτσου», *Ἰόνιος Λόγος*, τ. Γ', τόμος ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τῆς Εὗης Ὀλυμπίας, Κέρκυρα 2011, σσ. 263-272. Καὶ οἱ τρεῖς συμβολὲς ἀφορμῶνται ἀπὸ τὶς συναφεῖς παρατηρήσεις τοῦ «Ἀρχισυντάκτη» τοῦ περιοδικοῦ τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη. Βλ. και Αἰκατερίνη Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, ὅ.π. (σημ. 1), σσ. 469-472 και Ἀγγελικὴ Κώττη, «Γιάννης Ρίτσος: ποιητὴς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων...», ὅ.π. (σημ. 1).

ὑπέδειξαν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς λογοτεχνικῆς ἀγορᾶς ἀλλὰ καὶ ἀνύψωσαν τὸ ἠθικὸ του, ἀφ' ἑνὸς μὲν, θὰ ἀναδείξουν τὶς ἀρετὲς ἢ τὶς ὅποιες ἀδυναμίες, ποὺ τοῦ ἐπισημάνθησαν ἀπὸ τοὺς κριτικούς (ὀρισμένες, μάλιστα, ἀπὸ τὶς πρῶτες τὸν συνόδεψαν σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς δημιουργίας του), ἀφ' ἑτέρου δέ, θὰ ἀφήσουν νὰ διαφανεῖ τὸ ἀσίγαστο πάθος του γιὰ τὸ γράψιμο καὶ ἡ ἀδιάκοπη προσπάθειά του γιὰ συνεχῆ αὐτοβελτίωση, ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα στὸν χῶρο τῶν γραμμάτων.

Τὸ οἰκογενειακὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον

Οἱ οἰκογενειακὲς καταβολὲς τοῦ ποιητῆ ὑπῆρξαν σημαντικὲς καί, μὲ τὸν τρόπο τους, τὸν συνόδεψαν διὰ βίου. Ὁ πατέρας του, Ἐλευθέριος Ρίτσος (1873-1938), καταγόταν ἀπὸ ἀρχοντικὸ σόι τῆς Μονεμβασίας, προερχόμενο ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἐνῶ γνωστὴ στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα της, τὸ Γύθειο, ἦταν καὶ ἡ ἀναμειγμένη μὲ τὸ ἐμπόριο οἰκογένεια τῆς μητέρας του, Ἐλευθερίας Ρίτσου-Βουζουναρᾶ (1879-1921)⁷. Καρπὸς τοῦ γάμου τῶν γονιῶν του ὑπῆρξε ἡ γέννηση τεσσάρων παιδιῶν, δύο ἀγοριῶν καὶ δύο κοριτσιῶν: πρώτη ἦρθε στὸν κόσμον ἡ Νίνα (Ἄννα, 1898-1970), ἕναν χρόνο ἀργότερα ὁ Μίμης (Δημήτρης, 1899-1921) καὶ κοντὰ μιὰ δεκαετία πιὸ μετὰ, μὲ ἕνα ἔτος διαφορά, ἡ Λούλα (Σταυρούλα, 1908-1995) καὶ ὁ Γιαννούλης (Γιάννης, 1909-1991).

Ἡ γενιὰ τῶν Ρίτσων, συντηρητικὴ, σὲ γενικὲς γραμμές, ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς της πεποιθήσεις, διέθετε, ἐκτὸς ἀπὸ μεγάλη ἀκίνητη περιουσία, ἰσχυρὲς γνωριμίες καὶ συχνὰ φιλοξενοῦσε διάφορες προσωπικότητες, ἐνῶ μέλη της εἶχαν ὑπηρετήσει ὡς στρατιωτικοί – ἰδίως δὲ ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ Βασιλικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνη τῆς μητέρας του φαίνεται πὼς ἦταν οἰκονομικὰ ἐπιφανῆς, μὲ δραστηριότητες τῶν μελῶν της ποὺ ἐκτείνονταν ὄχι μόνον στὴν πόλη τοῦ Γυθείου ἀλλὰ καὶ στὴν ἀλλοδαπή – ἰδίως στὴν Ἀγγλία. Ἡ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου σημειώνει ὅτι, μολοντί ὁ γάμος τῆς Ἐλευθερίας Βουζουναρᾶ μὲ τὸν Ἐλευθέριο Ρίτσο ἔγινε ὅταν ἡ πρώτη ἦταν μόλις δεκατριῶν ἐτῶν, ὁ πα-

⁷ Βλ. Ἰωάννης Ταϊφάκος, *Οἱ νεκροὶ πιά δὲ μᾶς πονοῦν. Μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ποίηση τοῦ Γιάννη Ρίτσου*, ὅ.π. (σημ. 1), ὅπου, μὲ χρῆση ἀρχαίου καὶ ἄλλου πρωτογενοῦς (καὶ λογοτεχνικοῦ-ποιητικοῦ) ὕλικου, ὁ συγγραφέας ἐστιάζει πρωτίστως στὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας Βουζουναρᾶ καὶ στὸ πὼς μέλη της ἀποτυπώνονται στὸ ἔργο τοῦ δημιουργοῦ καὶ στὶς ἀναμνήσεις τῆς ἀδελφῆς του Λούλας, ἐνῶ συχνοὶ εἶναι οἱ συσχετισμοὶ σημείων τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ μὲ τὴ διαμονή του στὸ Γύθειο. Πολύτιμα συναφῆ στοιχεῖα μᾶς παρέχει, ἐπίσης, ἡ προαναφερθεῖσα ἐργασία τῶν Κώστα Δρογκάρη καὶ Εὐαγγελίας Μπέτα-Δρογκάρη, «Οἰκογένεια Βουζουναρᾶ: οἱ “ἐκ μητρὸς” ρίζες τοῦ Γιάννη Ρίτσου στὸ Γύθειο», ὅ.π. (σημ. 1)· ἐκεῖ (σ. 9 σημ. 1), μεταξὺ ἄλλων, ξεκαθαρίζεται ὅτι ὁ Ἐλευθέριος Δημητρίου Ρίτσος γεννήθηκε τὸ 1873, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ Μητρῶα Ἀρρένων τοῦ Δήμου Μονεμβασίας.

τέρας του ποιητή, ἂν καὶ δὲν ἀγαποῦσε ὁ ἴδιος ιδιαίτερα τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες, ἔχοντας μόνις τελειώσει τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, δέχθηκε νὰ ὀλοκληρώσει ἢ νεαρὴ σύζυγός του τὶς γυμνασιακὲς τῆς σπουδὲς μένοντας κοντὰ στοὺς γονεῖς τῆς, πρὶν μετακομίσει στὴ Μονεμβασιά. Ὡστόσο, καταπῶς δειχθῆκε ἐντελῶς πρόσφατα, σύμφωνα μὲ τὰ βιβλία τῆς Μητροπόλεως Γυθείου, τὸ ἐν λόγῳ μυστήριον τελέστηκε ἐκεῖ στὶς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1895, ἤτοι ὅταν ἡ Ἐλευθερία ἦταν περίπου στὰ δεκαῆξι τῆς χρόνια, ἐνῶ φαντάζει μᾶλλον ἀπίθανο νὰ φοίτησε στὸ γυμνάσιο τῆς ιδιαίτερης πατρίδας τῆς, ἀφοῦ οἱ πρῶτες μαθήτριες σὲ αὐτὸ ἐνεγράφησαν τὸ 1905, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα του⁸. Σὲ κάθε περίπτωση, ἢ εὐαισθησία καὶ τὸ ἀνοιχτὸ μυαλὸ τῆς Ἐλευθερίας θὰ εἶχαν, ὅπως θὰ δοῦμε, στὴ συνέχεια εὐεργετικὲς ἐπιδράσεις πάνω στὴν ἀγωγή καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτῆρα τῶν παιδιῶν τῆς, καὶ ἰδίως τοῦ ἀγαπημένου τῆς Γιαννοῦλη.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια, ποὺ παραδίδεται καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ τοῦ ποιητῆ Λούλα, θέλει τὶς γυναῖκες στὸ σόι τῶν Ρίτσων νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν μὲ στιχάκια. Ὅπως σημειώνει, «μ' αὐτὰ οἱ γυναῖκες τότε σχολίαζαν τὴ ζωὴ τους, ἔγραφαν τὶς εὐχὲς στὶς κάρτες καὶ ἐκδήλωναν ὅλα τους τὰ αἰσθήματα»· μάλιστα, θυμᾶται ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔλεγε ἢ γιαγιά τῆς Ἄννα Ρίτσου, τὸ γένος Γιαννοῦκου, «σὲ κάθε περίστασι, θρῆσκα ὅπως ἦταν: *Τὴν Παναγιά τὴν προσκυνῶ / καὶ τὸν Θεὸ δοξάζω / ποὺ μοῦ 'χει ὅλα τὰ καλὰ / καὶ δὲν ἀναστενάζω*»⁹, ἐνῶ ἀργότερα τῆς ἔρχονται στὸ νοῦ, ὡς παρηγορητικὴ ἐνθύμησις, ἄλλοι στίχοι ποὺ ἔγραφαν ἢ μητέρα τῆς καὶ οἱ ἐξαδέλφες τῆς σὲ εὐχετήρια δελτάρια ποὺ ἔστελναν «για τὶς γιορτές: *Σοῦ εὐχομαι ἀπὸ καρδιά, χρόνια πολλὰ νὰ ζήσεις / καὶ πᾶν στὸν κόσμον ἀγαθὸ νὰ τὸ κληρονομήσεις. / Σὲ κήπους ἀνθοστόλιστους νὰ τρέχεις, νὰ γυρίζεις / καὶ λούλουδ' ἀνοιξιὰτικα νὰ κόβεις νὰ μυρίζεις*»¹⁰. Τοῦτο σημαίνει, τὸ δίχως ἄλλο, ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἀτμόσφαιρα στὸ σπίτι τῆς οἰκογένειας ποὺ ἔφερνε τὰ μέλη τῆς κοντὰ

⁸ Βλ. σχετικὰ, Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 15. Πρὸβλ. Κώστας Δρογκάρης, *Εὐαγγελία Μπέτα-Δρογκάρη*, «Οἰκογένεια Βουζουναρά: οἱ “ἐκ μητρὸς” ρίζες τοῦ Γιάννη Ρίτσου στὸ Γύθειο», ὅ.π. (σημ. 1), σ. 9.

⁹ Στὸ ἴδιον, σ. 10.

¹⁰ Στὸ ἴδιον, σ. 43.

στη λαϊκή-αυτοσχέδια στιχουργία, με ό,τι αυτό θα συνεπαγόταν ως προς τη διαμόρφωση της καλαισθησίας τους και της προσωπικότητάς τους, αφού ή ανάγκη να καταφεύγουν σε στιχάκια για να εκφράσουν, περιστασιακά έστω, τις εϋχές και τὰ συναισθήματά τους ήταν προφανής σε ποικίλες περιστάσεις. Τò γεγονός δὲ ὅτι ἡ «στιχουργική» αὐτὴ παράδοση καλλιεργείτο ἀπὸ τὸν θηλυκὸ πληθυσμὸ τοῦ σογιῶ, καὶ ιδίως ἀπὸ τὴ μητέρα του, ἔχει τὴ σημασία του, μιᾶς καί, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως πιὸ κάτω, ἡ τελευταία ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ ποιητῆ.

Καὶ πραγματικά: ἐνῶ ὁ πατέρας τοῦ Ρίτσου δὲν ἀσχολεῖτο καὶ πολὺ, στὰ πρῶτα χρόνια τουλάχιστον, με τὴν ἀνατροφή τῶν τέκνων του¹¹, ἡ μητέρα του, με τὴν καλλιέργεια καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ποὺ εἶχε¹², δὲν ἔγινε ἀπλῶς ὁ φύλακας-ἄγγελος τῶν παιδιῶν της, ἀλλὰ καὶ ἓνα εἶδος πνευματικῶν τους ὁδηγοῦ. Ἀπὸ τὰ μικράτα τους τοὺς διάβαζε πέρα ἀπὸ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ τὸν ἀγαποῦσε ιδιαίτερα, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ Διάπλασι τῶν Παίδων καὶ τὸν Δεκαπενταετῆ πλοίαρχο τοῦ Ἰουλίου Βέρν, καθὼς καὶ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ξενόπουλου¹³. Παράλληλα, φρόντισε τὰ βλαστάρια της νὰ λάβουν συστηματικὴ μουσικὴ παιδεία (τὸ πατρικὸ σπίτι τοῦ Ρίτσου ἦταν ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ διέθεταν πιάνο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη), ἐνῶ ἐμπλουτιζε διαρκῶς τὴ βιβλιοθήκη της με «βιβλία ἀριστερὰ τῆς ἐποχῆς» καὶ εἶχε «ιδέες ποὺ ξίνιζαν τὰ μοῦτρα» τοῦ συζύγου της, ὁ ὁποῖος ἀπέφευγε νὰ τις συζητήσει μαζί της¹⁴. Ἀργότερα, ὁ «Γιάννος της» θὰ γινόταν ὁ «πρόθυμος ἀκροατῆς» αὐτῶν τῶν ιδεῶν¹⁵ καὶ ἡ ἴδια θὰ «τοῦ ἔπιανε τὸ χέρι καὶ τὸ μολύβι νὰ γράφουν καὶ νὰ σχεδιάσουν μαζί», πρωτίστως στίχους καὶ ζωγραφιές, ἀσχολούμενη ὥρες με τὸ στερνοπούλι της, τοῦ ὁποῖου, πρώτη

¹¹ Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 13: «Πατέρα δὲν εἶχαμε μέσα στὸ σπίτι, τὴ σιὰ του εἶχαμε.»

¹² Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 15: «Ἄνθρωπος με πολλὲς ἀνησυχίες καὶ πολλὰ ὄνειρα ἡ μητέρα μας, ποὺ τὰ κατάπιξε ἡ ἐπαρχία καὶ ἡ παντρεία.»

¹³ Πρβλ. στὸ ἴδιο, σ. 27.

¹⁴ Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 25.

¹⁵ Πρβλ. στὸ ἴδιο: «[...] Ὅσο μεγάλωνε τόσο ἐντυπωσίαζε τὴ μητέρα, ποὺ δὲν τὴν ἀποχωριζόταν. Ἴσως ἀπὸ τὴ μητέρα, ὁ Γιάννης μας μεγαλώνοντας νὰ πρωτοδέχτηκε "ἐν σπέρματι" τὶς ιδέες τὶς ἀριστερές. Ἐγινε κομμουνιστῆς, ὁ μοναδικός, μάλιστα, ἀπ' ὄλο μας τὸ σόι.» Πρβλ. Ρούλα Κακλαμανάκη, *Γιάννης Ρίτσος: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 17.

αυτή, αναγνώρισε τὸ ποιητικὸ ταλέντο, ἀνακοινώνοντας κατ' ἐπανάληψη ὅτι μιὰ μέρα αὐτὸς θὰ γινόταν «διάδοχος τοῦ Παλαμᾶ»¹⁶. Καὶ ἦταν αὐτὴ ἡ πίστη τῆς μητέρας στὸ ταλέντο τοῦ Γιαννούλη πού, ἐνδεχομένως, «τοῦ ἔδωσε τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ τὴ δύναμη γιὰ τὸ σκοπὸ του μὲ τὶς ὁποῖες μπόρεσε νὰ ἀντεπεξέλθει τόσες καὶ τόσες ἀντιξοότητες, πού ἕναν ἄλλον, ἴσως, θὰ τὸν εἶχαν λυγίσει»¹⁷.

Ὅταν, λοιπόν, γεννιέται ὁ ποιητὴς τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1909¹⁸ στὴ Μονεμβασιά, τέταρτο καὶ τελευταῖο κατὰ σειρὰ παιδὶ τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἐλευθερίου Ρίτσου καὶ τῆς Ἐλευθερίας Ρίτσου-Βουζουναρά, τίποτα δὲν προμήνυε, γιὰ τὴν εὐκατάστατη τότε φαμελιά του, τὴν τραγωδία πού θὰ ζοῦσε ὁ ἴδιος καὶ οἱ οἰκεῖοι του, τὰ κατοπινότερα χρόνια. Μέσα στὸν γενικότερο ἐνθουσιασμὸ πού βιώνει ἡ ἑλλαδικὴ κοινωνία, ὑπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, μὲ τὴν ἔνταξη τῶν λεγόμενων Νέων Χωρῶν μετὰ τοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθὼς καὶ τὴ συνακόλουθη Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία, ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ μακρόχρονη στράτευση σημαντικοῦ μέρους τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ τῆς, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ οἰκονομία, ἰδίως σὲ τοπικό-περιφερειακὸ ἐπίπεδο, νὰ στερεῖται ἐργατικῶν χεριῶν. Ταυτόχρονα, ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση πού συντελεῖται δὲν ἔχει ἀποτέλεσμα μόνον τὴ μείωση τῆς ἀξίας τῆς ἀκίνητης ἀγροτικῆς περιουσίας, ἀλλὰ καὶ τὴν κατακόρυφη πτώση τῆς δυνατότητας γιὰ ἀποδοτικὴ καλλιέργειά της, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πληγεῖ καίρια ἡ τάξη τῶν εἰσοδηματιῶν, στὴν ὁποία ἀνήκε ἡ οἰκογένεια τῶν Ρίτσων¹⁹. Ἔρχεται δὲ στὰ 1922 καὶ ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή γιὰ νὰ δώσει τὸ ὀριστικὸ πλήγμα στὴν ἄλλοτε κραταιὰ γενιὰ τοῦ δημιουργοῦ²⁰. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῶν, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ὅτι ἔχει στὸ

¹⁶ Βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 29-30.

¹⁷ Στὸ ἴδιο, σ. 30.

¹⁸ Ὁ Γιάννης Ρίτσος γεννήθηκε στίς 14.05.1909, μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο, ἀλλὰ προτιμοῦσε νὰ θεωρεῖται ὡς ἡμέρα γέννησός του ἡ 1^η Μαΐου τῆς ἴδιας χρονιάς, σύμφωνα μὲ τὸ παλαιό, γιὰ προφανεῖς λόγους.

¹⁹ Βλ. ἐνδεικτικά, Ρούλα Κακλαμανάκη, *Γιάννης Ρίτσος: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 16.

²⁰ Πρὸβλ. Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 59: «Μὲ τὴ νέα κατάσταση ὁ πατέρας ὄχι μόνον δὲν τὰ πῆγαινε καλά, ἀλλὰ ἦρθαν καὶ τὰ χειρότερα. Μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἦλθε μεγάλος

μεταξὺ φονευθεῖ ὁ παπποὺς τοῦ ποιητῆ Δημήτριος, ἐν συνεχείᾳ πεθαίνει ἡ προμνημονευθεῖσα γιὰ τοῦ Ἄννα καὶ ὁ πατέρας του ρέπει πρὸς τὴ σπατάλη καὶ τὴ χαρτοπαιξία, ἡ οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια τῆς φαμίλιας τοῦ Ἐλευθερίου Ρίτσου σταδιακὰ συρρικνώνεται²¹.

Ὡστόσο, τὸ κακὸ δὲν εἶχε σταματήσει ἐκεῖ: τὰ ἴδια χρόνια, μέλη ἀπὸ τὸ σόι τοῦ Ρίτσου εἶτε αὐτοκτονοῦν, ὅπως ἡ θεία του Ἄννα Ζιάκα²², σύζυγος τοῦ θείου του Γρηγόρη, εἶτε προσβάλλονται ἀπὸ τὴν «καταραμένη ἀρρώστια» τῆς ἐποχῆς, τὴ φυματίωση· πρῶτο τραγικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ, Μίμης, ποὺ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 προσβλήθηκε, ὡς σπουδαστῆς τῆς Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων, ἀπὸ ὑγρὰ πλευριτίδα, ἡ ὁποία τὸ φθινόπωρο τοῦ 1920 ἐξελίχθηκε σὲ φυματίωση ποὺ ὀδήγησε τελικὰ στὸν θάνατο τὸ «καμάρι τῆς οἰκογένειας», τὸν Αὐγούστο τοῦ 1921²³, παρὰ τὶς φιλότιμες (ὅσο καὶ δαπανηρές) προσπάθειές της νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ὑγεία του²⁴. Στὸ μεταξὺ, εἶχε προσβληθεῖ

πληθωρισμός, οἱ ἀγρότες ξεσηκώθηκαν, οἱ τιμὲς τοῦ λαδιοῦ ἀνέβηκαν ἀπότομα, ἄλλοι μπόρεσαν εὐκόλα νὰ δώσουν τὶς δόσεις καὶ ἄλλοι δὲν πλήρωναν καθόλου. Νὰ πάρεις πίσω τὰ κτήματα, δὲν ἦταν εὐκόλο. Ὅσοι καταπιάστηκαν μὲ τὸ ἐμπόριο ἔβγαζαν λεφτά, ἀλλὰ χρειαζόταν ὄρεξη καὶ προσπάθειες. Ὁ πατέρας εἶχε φτάσει τὰ πενήντα κι ἐνιωθε γερασμένος.»

²¹ Πρὸβλ. στὸ ἴδιο, σ. 42: «Ὅταν πέθανε ἡ γιὰγιά, τ' ἀδέλφια τσακώθηκαν γιὰ κάτι κληρονομικά. Γιὰ ὅλους τοὺς Ρίτσους ἄρχιζαν τὰ δύσκολα χρόνια. Μέσα σὲ λίγα χρόνια, βάλε ὡς τὸ 1925, εἶχε γίνει ὁ ξεπεσμός, λὲς καὶ ἦλθαν ὅλα μαζεμένα.»

²² Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 44.

²³ Στὶς 06/19.08.1921, σύμφωνα μὲ τὴν Ἀγγελικὴ Κώττη, *Γιάννης Ρίτσος. Ἐνα σχεδίασμα βιογραφίας*, ὁ.π. (σημ. 1), ἀναθεωρημένη ἔκδοση 2009, σ. 211. Ὁ θάνατος τοῦ Μίμη κόστισε πολὺ στὴν οἰκογένεια τοῦ Ἐλευθερίου Ρίτσου· βλ. ἐνδεικτικὰ, Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὁ.π. (σημ. 1), σ. 18: «Ὁ θάνατός του στοίχισε σ' ὅλους μας πολὺ καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισαν νὰ πληθαίνουν οἱ συμφορὲς τοῦ σπιτιοῦ μας.»

²⁴ Τὰ καθέκαστα ἀφηγεῖται ἡ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὁ.π. (σημ. 1), σσ. 40-41, 44 κ.ά. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος ἀναγγελίας τοῦ θανάτου τοῦ «μικροῦ ἀδελφοῦ τῶν γλάρων», ὅπως τὸν τραγουδῆσε ὁ Γιάννης Ρίτσος: «Ὁ ταχυδρόμος ὁ Σπύρος σταματᾶ στὴ βρύση τοῦ χωριοῦ καὶ ἀναφωνεῖ: “Ἀκοῦστε, βρέ!... Δὲ μοιράζω σήμερα γράμματα... Ἐλάτε νὰ τὰ πάρετε μόνοι σας! Πάει βρέ! Πέθανε ὁ Μίμης ὁ Ρίτσος ὁ Σημαιοφόρος!” Ἐγὼ μόνις τ' ἄκουσα λιποθύμησα. Δὲν θυμάμαι τίποτ' ἄλλο. Ὅταν συνῆλθα εἶδα τὸ Γιάννη μας νὰ κλαίει σὲ μιὰ ἄκρη σπαρακτικά. Θυμήθηκα τὰ λόγια τῆς μάνας μου καὶ νὰ κάνω ψεύτικο κουράγιο. Δὲν θυμάμαι τί τοῦ πρωτοεῖπα γιὰ νὰ τὸν συνεφέρω. Τὸν πῆρα ἀπ' τὸ χέρι, τὸν ἀνεβάζω σ' ἕνα παλιὸ ποδήλατο ποὺ εἶχε καὶ ἄρχιζα νὰ τὸν κάνω βόλτες στὴ βεράντα μας.» (Στὸ ἴδιο, σ. 53.)

ἀπὸ φυματίωση καὶ ἡ μητέρα τοῦ Ρίτσου, Ἐλευθερία· ἡ μοίρα τὸ θέλησε νὰ πεθάνει ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρρώστια τὸν Νοέμβριο τοῦ 1921²⁵, ἔχοντας εἰσαχθεῖ σὲ σανατόριο τοῦ Πηλίου²⁶, δίχως νὰ μάθει ποτὲ τὸν χαμὸ τοῦ λατρεμένου της γιοῦ Μίμη καὶ χωρὶς νὰ τὴν ξαναδοῦν τὰ ὑπόλοιπα παιδιὰ της. Ἡ ἀφήγηση τῶν καθεκάστων ἀπὸ τὴ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου εἶναι, πραγματικά, συγκλονιστική:

²⁵ Στὶς 11/24.11.1921, σύμφωνα με τὴν Ἀγγελικὴ Κώττη, *Γιάννης Ρίτσος. Ἐνα σχεδιάσμα βιογραφίας*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 40.

²⁶ Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ τοποθεσία τοῦ ἐν λόγῳ σανατορίου. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ μετὰ τὴν πληροφορία ποὺ παρέχει ὁ Κωνσταντῖνος Κατῆς, *Νοσοκομεῖο Νοσημάτων Θώρακος Ἀθηνῶν «Ἡ Σωτηρία»*. *Ἱστορικὴ μελέτη*, ἀπὸ τὸν – [...]. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 1984 [Ἀπὸ τὴν Πνευμονολογικὴ-Φυματιολογικὴ Κλινικὴ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Διευθυντής: ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Ἰορδάνογλου καὶ ἀπὸ τὴ 10^η Κλινικὴ τοῦ Ν.Ν.Θ.Α., Διευθυντής: ὁ Dr. Γεώργιος Τρακόπουλος], σ. 31: «Τὸ 1909 στὴ θέση Σουβάλα τοῦ Πηλίου, σὲ ὑψόμετρο 1200 μέτρων, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ γιατρὸ Κ. [γρ. Γ.] Καραμάνη τὸ πρῶτο ὄρεινὸ σανατόριο στὴν Ἑλλάδα. Τὸ σανατόριο αὐτό, χάρις στὶς προσπάθειες τοῦ ἰδρυτῆ του, λειτούργησε κατὰ τρόπο ἄψογο παρὰ τὴν ἔλλειψη κάθε κρατικῆς βοήθειας» (μετὰ παραπομπὴν στὴ σ. 140 στό: Ἰφ. Χατζηγεμμανοῦλ, «Τὸ πρῶτον Ἑλληνικὸν σανατόριον», *Σωτηρία*, χρ. 1^{ος}, τχ. 6, 1940, σ. 610)· ἀπὸ τὶς συναφεῖς αὐτοτελεῖς δημοσιεύσεις, βλ. ἀκόμη: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (συλλογικὴ ἐργασία), *Τὸ μαγικὸ βουνὸ τοῦ γιατροῦ Καραμάνη*, Λάρισα: ἐκδ. Ἑλλά 1995· Γιάννης Μουγογιάννης, *Ὁ Γεώργιος Καραμάνης καὶ τὸ σανατόριο Πηλίου*, [Ἀγριὰ Μαγνησίας:] Δήμος Ἀγριάς 1999· Κυριακὴ Μόσχου, *Τὸ σανατόριο Πηλίου «Ζωοδόχος Πηγὴ» καὶ ὁ ἰδρυτὴς του γιατρὸς Γεώργιος Καραμάνης*, πτυχιακὴ ἐργασία ὑποβληθεῖσα στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Σχολὴ Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου - Πρόγραμμα Σπουδῶν Ἐπιλογῆς: Μουσειοπαιδαγωγικῆς Ἐκπαίδευσης, ἐπιβλέπων καθηγητὴς: Χαράλαμπος Χαρίτος - συνεπιβλέπων καθηγητὴς: Σταμάτης Παντίδης, ἐκπαιδευτικὴ περίοδος 2002-2003, σσ. 114 [διαθέσιμο στό: ir.lib.uth.gr (ἐπίσκεψη: 23.09.2017)]· Κ. Γουργουλιάνης, Ἀννίτα Κορδατζῆ-Πρασσᾶ, *Τὸ πρῶτο ὄρεινὸ σανατόριο. Ἐνας ἀγώνας, πολλὲς ζωές*, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀρχεῖα Νομοῦ Μαγνησίας - Πνευμονολογικὴ Κλινικὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας 2013. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1917 λειτούργησε καὶ ἕνα δευτέρου σανατορίου στὴν περιοχὴ Ἁγίου Ἰωάννη Πορταριάς Πηλίου, ἐκεῖνο τοῦ γιατροῦ Παναγιώτη Στρατηγόπουλου, στὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐνδέχεται νὰ εἰσήχθη ἡ Ἐλευθερία Ρίτσου-Βουζουναρά· ἂν καὶ ἡ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὅ.π. (σημ. 1), σ. 49, θεωρεῖ ὅτι ἡ μητέρα της νοσηλεύτηκε σὲ σανατόριο τῆς Πορταριάς, ὅπως πληροφορεῖται κανεὶς στὸν ἰστότοπο: giannistsigkras2012.blogspot.gr/2012/03/2_05.html (ἐπίσκεψη: 23.09.2017), κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας (1919-1922) ὁ Π. Στρατηγόπουλος «ὑπῆρέτησε ὡς ὑπίατρος (ὑπολοχαγὸς ὑγειονομικοῦ) ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὸ σανατόριο τὴν περίοδο νὰ ὑπολειπουρήσει». Τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Ἐλευθερίας, ὅπως καὶ τοῦ γιοῦ της Μίμη, στὸ σανατόριο εἶχε ὑποστηρίξει οἰκονομικὰ ὁ ἀδελφός της Λεωνίδας Βουζουναράς (1875-1960), ποὺ ἀσκοῦσε ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀγγλία.

Φτάνει ή ώρα του χωρισμού. Μὲ παίρνει κατὰ μέρος ή μανούλα μας, τὸ θυμᾶμαι σὸν τώρα. «Κοριτσάκι μου, πάρ' το ἀπόφαση, κι ἐγὼ κι ὁ Μίμης θὰ πεθάνουμε. Ρίξε ὅλη τὴν προσοχή σου στὸν Γιάννη μας καὶ κάποτε θὰ καμαρώσεις γι' αὐτόν, ποὺ θὰ γίνεῖ μεγάλος ποιητὴς καὶ θὰ δοξάσει τὴν πατρίδα. Σοῦ ἀφήνω τὸν Γιάννη μας ἱερὴ κληρονομιά. Ἐσὺ θὰ εἶσαι ή μητέρα ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρός». Ἐγὼ ἄκουσα αὐτὰ καὶ ἔβαλα τὰ κλάματα. Ὁ πατέρας δὲν ἤξερε τί νὰ πεῖ, ξαφνιασμένος ὅπως ἦταν. Ἡ θεία Εὐρυδίκη τῆς εἶπε νὰ μὴ λιγοψυχάει καὶ μᾶς στενοχωρεῖ περισσότερο. Ἐκλαιγε καὶ ὁ Γιαννούλης μας. Τότε ή μανούλα μᾶς χαμογέλασε καὶ εἶπε «χρυσά μου παιδιά». Παίρνει τὸ μπουκάλι μὲ τὸ οἶνόπνευμα καὶ πλένει τὸ στόμα καὶ τὰ χέρια της. «Ἐλάτε τώρα νὰ σᾶς φιλήσω» μᾶς λέει καὶ μεῖς νὰ σπαράζουμε στὸ κλάμα. Ξαναπλένει τὸ στόμα της γιὰ νὰ φιλήσει τὸν πατέρα καὶ τὴ θεία Εὐρυδίκη. Ἀγκαλιάζονται γιὰ τελευταία φορὰ μὲ τὸ Μίμη μας, πολὺ συγκινημένοι καὶ οἱ δύο. Τοῦ χάιδεψε τὰ σγουρὰ μαλλιά, ποὺ ἦταν μέσα στὸν ἰδρώτα.

Κατεβήκαμε μὲ τὰ πράγματα ὡς τὴν παραλία. Μπήκε στὸ καράβι γιὰ τὸν Πειραιᾶ καὶ ἀπ' ἐκεῖ θὰ πήγαινε μὲ τὸν σιδηρόδρομο ὡς τὸ σανατόριο τοῦ Πηλίου, νομίζω στὴν Πορταριά. Δὲν τὴν ξαναείδαμε ἀπὸ τότε.

Ἐκεῖ πέθανε τὸν Νοέμβριο, τρεῖς μῆνες ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ Μίμη μας, ποὺ δὲν τὸν ἔμαθε. Πέθανε μόνη της. Τὴν κήδεψε ἓνας συγχωριανὸς μας χωροφύλακας, Δημήτριος Κούρτης λεγόμενος, ἀπὸ τὴ Λεβέτσοβα. Ἦταν κι αὐτὸς φυματικὸς στὸ ἴδιο σανατόριο. Ἀπὸ τότε τὸ Πήλιο, μὲ τίς τόσες του ὁμορφιᾶς γιὰ τοὺς τουρίστες, εἶναι ταυτισμένο γιὰ μᾶς μὲ τὸ θάνατο ἐκείνης τῆς ὑπέροχης γυναίκας, ἓνα θάνατο τόσο μοναχικό. Οὐτ' ἐγὼ οὔτε ὁ Γιάννης πήγαμε ποτὲ στὸ Πήλιο, ποὺ νὰ ξέρομε ἂν ὑπάρχει ὁ τάφος της.

[...]

Τὸν Νοέμβριο μάθαμε γιὰ τὸ θάνατό της καὶ ρήμαξε τελείως τὸ σπίτι μας. Ὁ πατέρας συνέχιζε μὲ πάθος τὸ χαρτὶ κι ἐδῶ σκορποῦσε ὅσα κατόρθωνε νὰ μαζέψει ἀπὸ τὰ χρεωστούμενα. Ὅστερα ἄρχισε νὰ ξεπουλάει ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς Μονεβᾶσιας. Τὰ σερβίτσια, ὀρισμένα ἐπιπλα. Τὰ ρούχα τῆς μητέρας καὶ τοῦ Μίμη, ποὺ δὲν τὰ ἔπαιρνε κανένας, τὰ πήρε στὶς Βελιές, τοὺς ἔβαλε φωτιὰ καὶ τὰ ἔκαψε. Ὁ Γιάννης, μεγάλωνε κι ὅλο κλεινόταν στὸν ἑαυτό του. Ἐγὼ ἀπὸ τότε ἔγινα θρησκευόμενη καὶ ἀργότερα θὰ συνομιλοῦσα μὲ τοὺς Ἁγίους.

[...]

Ὁ Γιάννης μας ἔκλαψε πολὺ τὸ θάνατο τῆς μητέρας. Ἐγὼ μπροστά του

ποτέ, όπως τὸ γράφει καὶ στὰ ποιήματά του. Μόνο τὶς νύχτες ποὺ ἀποκοιμιότανε, κατέβαινα κλεφτὰ ἀπὸ τὸ δωματιάκι μας καὶ πήγαινα ἔξω στὰ βράχια. Ἐκεῖ τὴν καρδιά μου, τὴν πέτρινη μπροστὰ στ' ἀδελφάκι μου, τὴν ἄφηνα νὰ ξεσπάσει. Μερικὲς φορὲς μάλιστα, ποὺ δὲν ἔβλεπα τίποτ' ἀπ' τὰ δάκρυα, ἤθελα νὰ πέσω στὴ θάλασσα καὶ ν' ἀφεθῶ στὰ κύματά της. Νὰ τελειώσω, μιὰ γιὰ πάντα, τὴ δυστυχησμένη μου ζωὴ. Μὰ τ' ἀδελφάκι μου πῶς θὰ ζοῦσε μοναχό του; Ὅταν ἤρεμοῦσα κι ἄρχιζα νὰ κρυώνω, γύριζα στὸ δωμάτιό μας, γιὰ νὰ τὸν ξαναβρῶ νὰ κοιμᾶται ἤσυχος. Καὶ νὰ ζητήσω συγχώρηση γι' αὐτὰ ποὺ σκέφτηκα στὴν ἀπελπισία μου ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἅγιο Ἱερόθεο, τὸν προστάτη τῆς Μονεβασίας.²⁷

Ἔως τὸ 1925, οἱ Ρίτσοι ἔχουν ξεπέσει οἰκονομικά, τὴ στιγμή ποὺ ἡ χώρα ἀγωνίζεται νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκατάστασης σὲ αὐτὴν τεράστιου ἀριθμοῦ προσφύγων ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, νὰ προχωρήσει στὴν ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν καί, κυρίως, νὰ ὀρθοποδήσει κοινωνικά καὶ ἠθικά – μετὰ τὴ φυματίωση νὰ «ἀφανίζει», στὴν κυριολεξία, ἰδίως τὰ ἀσθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ὅπως θὰ φανεῖ ἐν συνεχείᾳ. Στὰ γράμματα, καὶ ἰδίως στὴν ποίηση, δίπλα στὸν κραταιὸ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ στὸν Κωνσταντῖνο Π. Καβάφη, τοῦ ὁποῦ ἡ φήμη συνεχῶς ἐξαπλώνεται, ἀναπτύσσονται νέοι δημιουργοί, ποὺ ἐκφράζονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σὲ χαμηλοὺς τόνους, ἐνῶ ἡ παρουσία τοῦ Κώστα Καρυωτάκη δημιουργεῖ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη αἴσθησι· στὰ ἀμέσως κατοπινότερα δὲ χρόνια, ὁ μοντερνισμὸς θὰ κάνει αἰσθητὴ τὴ συμβολή του καὶ θὰ ἀλλάξουν ριζικὰ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ γενικότερα ὁ προσανατολισμὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

²⁷ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιάννη Ρίτσου*, ὁ.π. (σημ. 1), σσ. 48-49, 54 καὶ 57, ἀντίστοιχα.